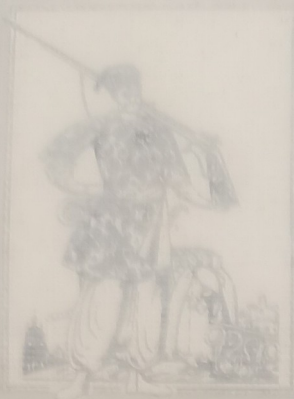

Бібліотечка "Часи козацькі"

НОКІ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК
КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ
В УКРАЇНІ

ВИПУСК
14

Київ-2005

ББК 63.3 (4 Укр.) 46

За вірність та форму викладу опублікованого матеріалу несуть відповідальність автори статей та повідомлень

Редакційна колегія:

Бондаренко І.П.
Івакін Г.Ю.
Самойленко Г.В.
Телегін Д.Я., (відп. редактор)
Терпиловський Р.В.
Титова О.М. (заст. відп. редактора)
Франчук В.Ю.
Шаповал Ю.І.

***Друкується за ухвалою Вченої ради Центру пам'яткознавства
НАН України та УТОПІК***

Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні:
збірка наукових статей. — Вип. 14. — Київ: ХІК, Часи козацькі,
2005. — 416 с.

ISBN — 966 — 7865 — 75 — 4

До збірки вміщено статті та повідомлення, присвячені новим дослідженням пам'яток археології, історії, архітектури, писемності українського козацтва, вивченню родоводів козацької старшини.

Висвітлюються проблеми дослідження пізньосередньовічних колекцій у музейних збірках.

Для всіх, хто цікавиться історією, археологією, проблемами мовознавства та пам'яткознавства пізнього середньовіччя.

ББК 63.3 (4 Укр.)

ISBN — 966 — 7865 — 75 — 4

© Часи козацькі, 2005
© ХІК, 2005

ЗМІСТ

І. ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ

Передмова.....	3
М.Жуковський (Нікополь). Археологічні дослідження пам'яток козацької доби у місті Нікополі у 2003-2004 рр.	5
Ю.Мазурик (Волинь). Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторийськ на Волині	7
В.Приймак (Суми) Путивль і його округа доби пізнього середньовіччя (замітки із комплексного джерелознавства)	13
В.Тітов (Кривий Ріг) Дослідження пізньосередньовічних пам'яток історії в с.Мишурун Ріг у 2005 р.	20
О.Брежак (Київ) Межигірський Спасо-Преображенський монастир	24
Ю.Пуголовок (Полтава). Кладовище доби пізнього українського середньовіччя в околицях с. Келеберда	30
І.Піскурьова (Миколаїв). Козацькі кам'яні хрести Північно-Західної Миколаївщини	32
О.Титова, Д.Кепін (Київ). Спроба реконструкції ногайського житла XVI – XVIII ст. Північного Причорномор'я	35
Н.Чергик (Запоріжжя). Пічні кахлі XVII ст. з Кодацької фортеці	43
І.Голубєва, В.Колода, А.Куценко (Харків). Использование петрографических методов при изучении позднесредневековой керамики	46
В.Гугля (Суботів), М.Сиволап (Черкаси). Керамічний комплекс із с. Новоселиця Чигиринського району: пічні кахлі XVIII ст.	50

проблеми дослідження та музеєфікації пам'яток українського козацтва // Відлуння віків. — 2004. - № 2. — С. 57 — 61.

² Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. — М., 2003. — С. 75; Добролюбский А. О. Кочевники на западе причерноморских степей в X — XVIII веках (историко-археологическое исследование): Автореф. дис...д-ра ист. наук. — СПб, 1991. — С. 19, 25 — 26; Гизер С. М. Ногайські племена на Південному Заході України (кінець XV — XVII ст.): Автореф. дис...канд.іст. наук. — Одеса, 2002. — 20 с.

³ Татарский энциклопедический словарь / Гл. ред. М. Х. Хасанов. — Казань, 1999. — С. 408; Народы России. Энциклопедия / Гл. ред. В. А. Тишков. — М., 1994. — С. 256 — 258.

⁴ Шенников А. А. Червлёный Яр. Исследование по истории и географии Среднего Подонья в XIV—XVI вв. — Л., 1987. — 144 с.

⁵ Довженок В.І. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1961. — Т.10. — С.175 - 193; Довженок В.О. Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия // Древняя Русь и Славяне. — М., 1978. — С. 76-82; Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — К. — Полтава, 2004. — 82 с.

⁶ Гизер С.Н. Жилые дома Причерноморских ногайцев в записках путешественников // Записки історичного факультету Одеського державного університету імені І. І. Мечнікова. — Одеса, 2000. — Вип. 10. — С.102-108.

⁷ Шенников А.А. Земледельческая неполная оседлость и "теория бродяжничества" // Этнография народов СССР. — Л., 1971. — С. 85-80; Шенников А.А. Жилые дома ногайцев Северного Причерноморья // Славяно-русская этнография. — Л., 1973. — С. 46-72.

⁸ Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 97-99.

⁹ Маруневич М.В. Поселение, жилище и усадьба гагаузов Южной Бессарабии в XIX — начале XX в. — Кишинев, 1980. — 168 с.

¹⁰ Кобычев В.П. Поселения и жилище народов Северного Кавказа в XIX-XX вв. — М., 1982. — С. 16-18, 160-163.

¹¹ Лермантов М.Ю. Собрание сочинений: В 4-х т. — М.-Л., 1959. — Т.4. — С. 341, 343, 346; Толстой Л.Н. Собрание сочинений: В 12-ти т. — М., 1958-1959. — Т.8. — С. 12-13.

Наталія Чергік (Запоріжжя)

Пічні кахлі ХУІІ ст. з Кодацької фортеці

Кяхлі з місця Кодацької фортеці презентують колекції Музею історії запорозького козацтва Національного заповідника "Хортиця" та Дніпропетровського історичного музею імені Д.І.Яворницького (Рис. 1-3).

Фонди Дніпропетровського музею мають три кахлі з Кодацької фортеці ХУІІ ст. Це так звані "стінні" кахлі, виготовлені для стінок печі. Дві з цих кахлів являють собою два варіанти орнаменту, головним

мотивом якого є композиція у вигляді переплетених чотирьох пар кілець, "порослих" листям. Центр однієї кахлі заповнений рельєфною шестипелюстковою квіткою, кутовий простір плитки прикрашений елементами в формі тричасного листя, композиція має рамку у вигляді валика (Рис. 1). На другій кахлі шестипелюсткова квітка набуває шідквдратних обрисів, кутові елементи теж стають масивнішими, перетворюючись

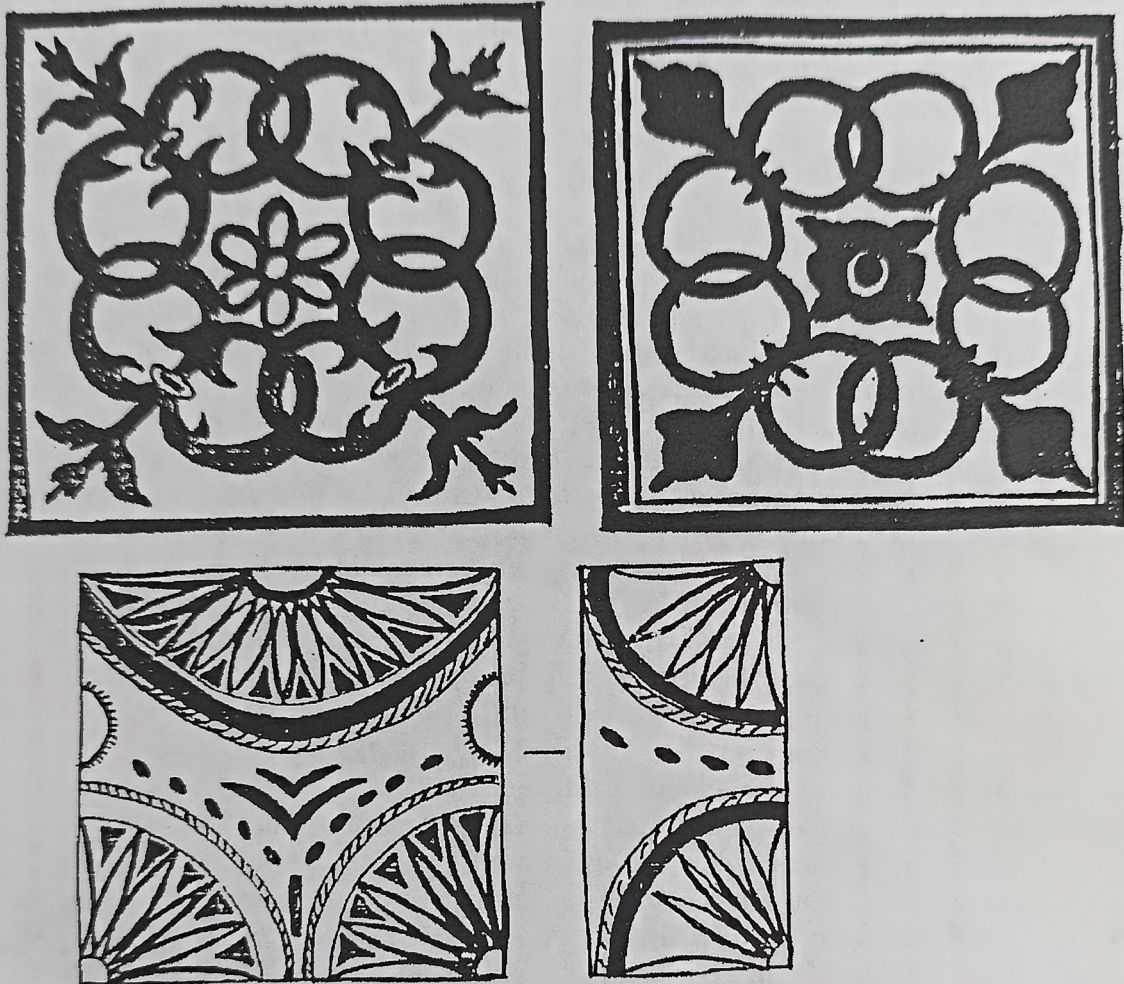

Рис. 1-3. Стінні пічні кахлі з місця Кодацької фортеці, XVII ст. Схематичні зображення. Фонди Дніпропетровського історичного музею.

в стилізоване дубове листя, композиція обрамлена подвійною рельєфною рамкою (Рис. 2 а). Відмінність в декорванні простежується ще й в тому, що перша з цих кахлів вкрита поливою зелено-жовтого кольору, на зламі черепок світло-сірого кольору, а друга теракотова, пісочного кольору. Поливіяна кахля має розміри плитки 19 x 19 см, румпи - 9,5 см; теракотова має плитку 19 x 19 см, румпу - 9 см¹.

Відносно композиції цих кахлів Ю.Лашук зазначив, що "подібне вирішення властиве й знахідкам з інших місцевостей України", наприклад, такі ж кахлі були знайдені на подвір'ї архієрейського будинку в Переяславі та в Коршові на Волині. Л.Данченко зазначає, що ці кахлі до Кодаку, очевидно, завезли з Наддніпрянщини, "адже ближче не було ніяких гончарських осередків ні на Правобережжі, ні на Полтавщині".

Крім того, дослідниця вказує на те, що такі ж кахлі були виявлені під час археологічних розкопок в Києві у 1905 та 1955 рр. Підтвердження цьому ми знаходимо в статті І.І.Мовчана "Археологічні дослідження на Видубичах". Тут, зокрема, зазначено: "Під час розкопок було виявлено не лише потужний культурний шар з матеріалами ХУІ-ХУІІ ст., а й залишки житлових та господарських споруд, гончарні горни... У глинищі знайдений багатий матеріал, який характеризує керамічне виробництво кінця ХУІ - початку ХУІІ ст. ... Судячи з наявності керамічних виробів різноманітного призначення, починаючи від звичайних горщиків, мисок, сковорідок і кінчаючи кахлями, керамічними лійками і кришками для церковного кадила, їх витончених форм і високохудожніх розписів, можна зробити висновок про високий рівень майстерності київських гончарів ХУІІ ст.²

Ще один тип кахлів ХУІІ ст. з Кодацької фортеці являє собою кутовий варіант стінної кахлі. Кахля вкрита зеленою поливою (за відтінком ближча до салатного кольору). Композиція цієї кахлі, на відміну від вищеописаних, не статична (закінчена сама по собі), а рапортна, тобто розрахована на продовження зображення в сусідніх кахлях. Фронтальна частина прикрашена в верхньому полі композиції половиною багатопелюсткової квітки, оточеної кількома рельєфними дугами; в нижній частині композиції в кутах зображено по чверті такої ж багатопелюсткової квітки; площа між півколом та двома чвертьколами заповнена легким рослинним орнаментом у вигляді розгалуженого стебла з розсипаним на два боки кистям, закінчується таке розгалуження з двох боків плитки елементом типу півсонця з трикутниковими променями. Орнамент кутової частини дорівнює половині фронтального орнаменту (Рис. 3). Розміри кахлі відповідають характеристиці кахлів першої половини ХУІІ ст. - кахля підквадратна 18 x 19 см - плитка та 9 см висота румпи³.

Музей історії запорозького козацтва представляє карнизну кахлю ХУІІ ст. з Кодацької фортеці. Карнизними кахлями завершували архітектуру печі, через що вони, зазвичай, мають насунутий наперед "карнизик". Основою вирішення композиційного простору на даній кахлі є зображення левиці, виконане м'яким об'ємним рельєфом. Хвіст звіра пропущено через задні лапи і живіт, язик висунутий. Тло плитки заповнено стилізованими під квітку зірками. Тварина ніби завмерла в стрибку в небо, що надає зображенню зодіакального значення. Розміри плитки становлять 19 x 16 см, румпи - 9,5 см. Кахля виготовлена з глини світло-сірого кольору, зовні була вкрита поливою жовтувато-зеленого кольору, про що свідчать залишки глазури (Рис. 4).

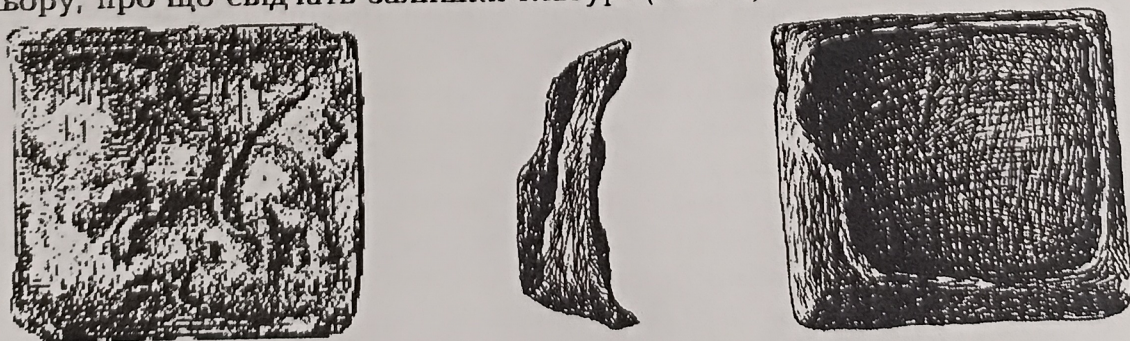

Рис. 4. Карнизна кахля ХУІІ ст. з місця Кодацької фортеці. Фонди Національного заповідника "Хортиця". Художник Іванова А.

Відомо, що зображення левів стає поширеним ще у ХУ ст. Тоді звіра зображували явно стилізовано і підкреслено декоративно не у відповідності з анатомією тварини. З середини ХУІ ст. поширюється зображення левів в якості знаків зодіаку. За характеристикою О.Тищенко, такі кахлі "за композицією дуже схожі між собою: розлучена чотиринога тварина, піднятий угору хвіст, що закінчується рослинним мотивом, та маленька зірка, яка пізніше набуває форми квітки". Про популярність цього сюжету свідчить те, що кахлі з левами зберігаються в Національному музеї історії України та представлені матеріалами розкопок в Києві Михайлівського Золотоверхого собору⁴.

В цілому такі характеристики кахлів, виявлених на місці Кодацької фортеці, як підквадратні розміри плитки, відносно високі румпи, присутність оточувальних рамок, використання мотивів "кованого металу", збагачення геометричних мотивів елементами рослинності шляхом "обростання" геометричних ліній, використання суто рослинних орнаментів та зодіакальних сюжетів відповідають тенденціям розвитку української кахлі та особливостям кахлів ХУІІ ст.⁵.

¹ Фонди Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького: КД-592. Каталог: Кераміка. — Дніпропетровськ: Промінь.- — Вип. 1. — С. 138.

² Лащук Ю.П. Українські кахлі ІХ-ХІХ ст. — Ужгород, 1993. — С. 23, 32, 33; Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. — К.: Мистецтво, 1974. — С. 43; Мовчан І.І. Археологічні дослідження на Видубичах // Стародавній Київ. — К: Наукова думка, 1975. — С. 95.

³ Фонди Дніпропетровського історичного музею імені Д.І. Яворницького: КД-647.

⁴ Лащук Ю.П. Українські кахлі.. — С. 15, 16; Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (ХІІІ-ХУІІІ ст.). — К.: Либідь, 1992. — С. 111.

⁵ Виногородська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у ХІУ-ХУІІІ ст. // Археологія, 1997. -№ 2. — С. 129-140; Лащук Ю.П. Українські кахлі ... — С. 48-111.

І. Голубева, В. Колода, А. Кущенко (Харьков)

Использование петрографических методов при изучении позднесредневековой керамики

Применение химических, термомеханических и петрографических методов при изучении позднесредневековой керамики открывает перед исследователями широкий спектр новых фактов, которые влекут за собой множество выводов, касающихся не только особенностей технологии изготовления гончарных изделий, но и говорящих о торговых связях определенных памятников в определенные периоды существования. Особенно важным кажется нам привлечение подобных данных при изучении Слободской Украины, которая вследствие своего формирования